

ce "imam" da denilmektedir. Zaman içinde bir külliye halini alan Harem bünyesinde (bk. ÂSİTÂN-ı KUDS), çok sayıda yazma eser ihtiva eden Kitâbhâne-i Merkezi-i Âsitân-ı Kuds-i Rezavî adlı kütüphane başta olmak üzere İslâmî ilimler konusunda önemli araştırma merkezleri kurulmuştur.

Meşhed günümüzde geniş caddeleri, büyük camileri, kütüphaneleri ve mimari eserleriyle ticaret, kültür, sanayi ve turizm alanlarında İran'ın Tahrân'dan sonra gelen ikinci büyük şehridir. Çok sayıda eğitim ve öğretim kurumu, eskiden beri varlığını sürdüren Hacı Hüseyin, Molla Muhammed Bâkır, Molla Tâci, Mirza Ca'fer, Bâlâser, Perîzâd Hanım, Dûder, Süleyman Han, Hayrât Han, Abdal Han ve Abbas Kulî Han gibi medreselerle edebiyat, ilâhiyat, ziraat, tıp ve diğer modern ilimlerin okutulduğu fakülteleri ihtiva eden üniversitelerin bulunduğu şehir, yılın her mevsiminde İmam Ali er-Rizâ'nın türbesini ziyarete gelen çok sayıda yerli ve yabancı ziyaretçinin uğrak yeri durumundadır. Şehirdeki Şah Rîzâ Hastahanesi 1936'da hizmete açılmıştır. Nüfusu hızla artan şehirde 1986 yılında 1.463.500 kişi yaşarken bu sayı 2000 yılının başlarına ait tahminlere göre 2 milyonu geçmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Makdisî, *Ahşenü'l-tekâsîm*, s. 25, 35, 51, 300, 319, 333, 352; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, II, 434; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 401; X, 211, 522-523; XI, 181, 272; XII, 393; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), III, 294; IV, 55-56; Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 275, 392, 411; Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (trc. Abdülmuhammed Âyetî), Tahrân 1349 hş., s. 522-523; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 204-205, 307; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabat 1417/1997, I, 52-55; M. Hasan Han İ'timâdüssaltana, *Ma'lla'u's-şems*, Tahrân 1362, I-II, 179-275, 290-671; M. Mehdi el-Alevî, *Târîhu Tûs ve'l-Meşhe-*

di'r-Rizavî, Bağdat 1927; L. Lockhart, *Persian Cities*, London 1960, s. 32-41; a.mlf., "Meşhed" (trc. Abbas Saîdî), *Mecelle-i Dânişkede-i Edebîyyât-ı Meşhed*, II/2-3, Meşhed 1345 hş., s. 126-139; *Fihrist-i Binâhâ-yı Târîhî ve Emâkin-i Bâstânî-yi İrân*, Tahrân 1345 hş., s. 66-75; G. le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, London 1966, s. 388-391, 431; D. N. Wilber, *Iran: Past and Present*, New Jersey - Princeton 1976, s. 201-202; M. Taki Han Hekîm, *Genc-i Dâniş* (nşr. M. Ali Sûtî - Cemşîd-i Keyânfer), Tahrân 1366 hş., bk. İndeks; B. O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan*, Costa Mesa 1987, bk. İndeks; Abdülhüseyn-i Saîdiyân, *Serzemîn u Merdüm-i İrân*, Tahrân 1369 hş., s. 818-826; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 66, 77, 86, 89, 94, 95, 119, 122; Taki Bîniş, "Külliyyât-ı Coğrafiyâ-yı Târîhî-yi Meşhed", *Nâme-i Âsitân-ı Kuds*, IX/3, Meşhed 1351 hş., s. 66-86; Ramazan Ali Şakîrî, "Menâbî' ve Me'âhiz-i Târîhî-i Meşhed u Tûs", *Mişkât*, sy. 4, Meşhed 1363 hş., s. 225-237; M. Streck, "Meşhed", *IA*, VIII, 145-159; a.mlf., "Maşhad", *EI²* (İng.), VI, 713-716; V. Minorsky, "Tûs", a.e., X, 740-744; C. E. Bosworth, "Tûs", a.e., X, 744-745; M. Ali Şehrîstânî, "Meşhed", *Dâ'iretül-ma'ârifü'l-İslâmiyye-ti's-Sîfiyye* (nşr. Hasan el-Emîn), Beyrut 1401/1981, III, 386-391; A. Saim Kulavuz, "Ali er-Rizâ", *DîA*, II, 436-437.

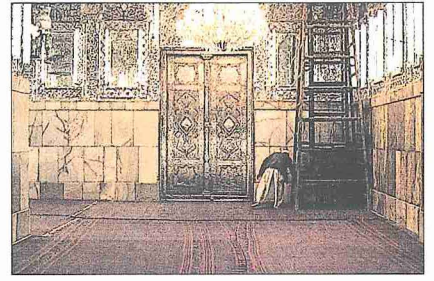
MUSTAFA ÖZ

MEŞHED-i ALİ

(مشهد علی)

Irak'ın Necef şehrinde
Hz. Ali'nin mezarı etrafında gelişen
külliye.

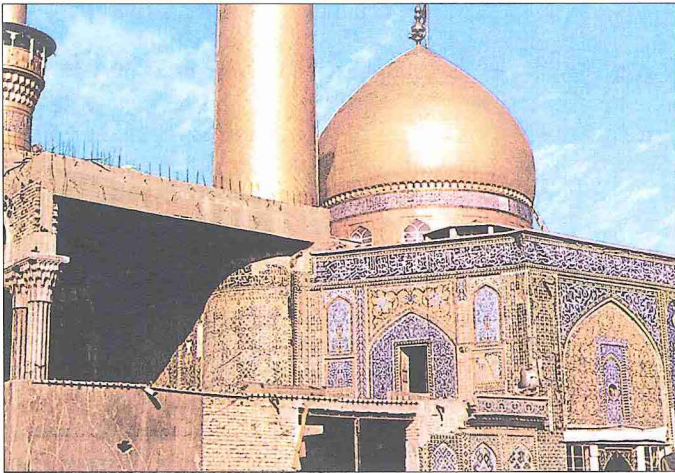
Meşhed-i İmâm Ali, Ravzatü'l-Haydariyye ve Ravzatü'l-mukaddese olarak da anılır. 40 (661) yılında şehid edilen Hz. Ali'nin aslında nereye defnedildiği kesin olarak bilinmemektedir. Muâviye b. Ebû Süfyan taraftarlarının zarar vereceği endişesiyle gizlenen mezar Abbâsiler zamanında, şehid edildiği Küfe Mescidi ile Küfe'yi Fırat nehri taşkınlarından koruyan setlerin altında aranmış, nihayet Necef'te olduğu kanaatine varılmıştır. Mezarın

Meşhed-i Ali'nin içinden bir görünüş

üzerine ilk defa Abbâsî hânedanından Dâvûd b. Ali'nin (ö. 133/750) bir sanduka koydurduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un 155'te (772) bir türbe yaptırdığı zikredilirse de Hamdullah el-Müstevfî ilk türbenin 175 (791) yılında Hârûnürreşid tarafından inşa ettirildiğini söyler (*Nüzhetu'l-kulûb*, s. 32). Hz. Ali evlâdından olup Küfe'de isyan eden ve 250'de (864) öldürülen Yahyâ b. Ömer et-Tâlibî'nin oğlu Celîl Ömer b. Yahyâ ceddinin türbesinin yanına bir imaret yaptırmış, Dâi-i Sagîr diye anılan Taberistan Aleviyye Hükümdarı Muhammed b. Zeyd de bazı ilavelerle külliye genişletmiştir. İbn Havkal, Meşhed-i Ali'den bahsederken bu imaretin Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân'ın eseri olduğunu, kabrin üstüne büyük bir türbe yaptırıldığını ve etrafının yüksek duvarlarla çevrilip dört kapıyla içine girildiğini kaydeder (*Süretü'l-arz*, s. 240).

Hamdullah el-Müstevfî'ye göre Büveyhî Hükümdarı Adudüddevlî'nin 366 (977) yılında genişlettiği imaret 443'te (1051) yanmış, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 479'daki (1086) ziyaretinden önce tamir edilmiştir. İlhanlılar'ın Bağdat valisi Emîr Alâeddin'in 665 (1267) yılında bir ribât ilâve ettirdiği külliye İbn Battûta'nın 727'deki (1327) seyahati sırasında iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır. İbn Battûta duvarları çini, yerleri ipek halı, tavanı altın ve gümüşten kandillerle süslenmiş misk kokulu türbede Hz. Ali'den başka Hz. Âdem ile Nûh'un da mezarlarının bulunduğunu söyler (*er-Rihle*, s. 176-177). Türbenin o dönemde Irak'ta yaygın olan yüksek mukarnaslı türbeler şeklinde olduğu sanılır. 755'te (1354) yanan külliye Celâirli hükümdarı veya valisi tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Türbe, cami, medrese, ribât ve zâviyeden oluşan, ancak kesin tarihi bilinmeyen bu külliye

Meşhed-i Ali -
Necef /
Irak

ait bazı mimari parçalar günümüze kadar gelmiştir.

Kısa süreli bazı dönemler dışında 1516'dan 1914 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalan Necef ve Kerbelâ'nın Şiîler'in merkezi haline gelmesi sebebiyle külliye yapıları değişikliklerin çoğunun Safevîler tarafından gerçekleştirildiği görülür. 1588'den sonra Şah I. Abbas, Şah Safî ve II. Abbas dönemlerinde şekillenen külliye 1067-1070'te (1657-1660) Haseki Mehmed Paşa iki minare ilâve ettirmiş, Nâdir Şah 1156'da (1743) türbe cephesini ve kubbeyi altınla kaplatmıştır. Yapı ve süslemeler 1796'da Kaçar Hükümdarı Ağa Muhammed Şah, 1864'te Sultan Abdülaziz, 1887 ve 1898 yıllarında II. Abdülhamid, 1967'de Irak hükümetince tamir ettirilmiştir.

Külliye çevreleyen bugünkü surların dışında kalan yapılar eski tarihlidir. Kuzeydoğu köşesindeki imaretin bir bölümüyle mescidin batı cephesi yıkılarak yerleri avlu teşkilâtına dahil edilmiştir. Revaklı avlulu, üç kubbeli harimi bulunan dikdörtgen planlı mescidin banisinin adı ve inşa tarihi bilinmemektedir. Mescid-i Hadrâ ismiyle anılan yapı batıdan bir kapıyla meşhedin avlusuna bağlanmıştır. Batı surlarına bitişik olan ve İlhanlı döneminde yapılan Mescidü'r-re's, Osmanlılar zamanında Sünnîler'in namaz kılmasına tahsis edilmiştir. Kare planlı, mihrap önü kubbeli caminin minâi tekniğiyle yapılmış çinili mihrabı Berlin Müzesi'ndedir. Birçok tamirle yenilenen camiden revaklı bir galeriye doğrudan türbeye geçilmektedir. Bitişigindeki Bektaşî Tekkesi iki bölümden meydana gelir. Aslında dört eyvanlı avlulu bir medrese olan birinci kısım küçük ölçüde planlanmış, süfîlerin kaldığı ikinci kısım iki katlı hücreler şeklinde değerlendirilmiştir. Tekke Osmanlı döneminde batıya doğru genişletilmiştir. Külliye kuzeyinde kalan İmran Mescidi ise külliye ile birlikte Safevîler tarafından yaptırılmıştır ve eyvan şeklinde tek mekândan oluşan bir harime sahiptir.

Meşhed'in etrafı I. Abbas tarafından kareye yakın planda 17 m. yüksekliğinde surlarla çevrilmiştir. İçeriye beş kapıyla girilmektedir. Bâbü'l-kebir adını taşıyan doğu taçkapısı cepheden dışa taşan mimari yapısı, mukarnas dolgulu kavsarası ve çinili süslemeleriyle en gösterişli olanıdır. Surların iç kısmında önleri sivri kemerli eyvan biçiminde iki katlı ve iki bölümlü odalar sıralanmıştır. Sayıları zeminde elli dört, birinci katta yetmiş sekiz olan eyvanlarla odaların genişliği 3,5-

4 metredir. Alttakiler genellikle Şiî ileri gelenlerinin defnedildiği mezarlık, üsttekiler müderris, talebe ve sûfî hücreleri olarak kullanılmıştır. Bu yapılarla türbe arasında 8000 m²'lik bir avlu mevcuttur. Bu alanla eyvanlardaki mezarlar II. Abdülhamid zamanında kaldırılarak zemini mermer döşemeli avlu haline getirilmiştir.

Külliye'nin esasını teşkil eden türbenin etrafı dört yandan revak şeklinde galerilerle çevrilmiştir. Üstleri ortalarında aydınlık feneri bulunan dörder kubbeyle örtülüdür. Doğu cephesi âbidevi taçkapı ve çifte minare ile canlandırılan bu bölüm her yandan birer kapıyla girilmektedir. Sekizgen kaideli silindirik minareler 35 m. yüksekliktedir. Kare planlı türbe, mukarnaslı tromplara yaslanan yüksek kasnaklı miğfer biçiminde bir kubbeyle örtülmüş, dış galeriden altı kapıyla geçilen türbenin batıdaki kapıları pencereye dönüştürülmüştür. Kubbe kasağında da on iki pencere yer alır. Türbenin ortasındaki ahşap sanduka gümüşten yapılmış bir maksûre ile koruma altına alınmıştır. Uzun kenarlarda beşer, kısa kenarlarda dörder kemerli gümüş şebekelerden oluşan ve bitki motifleriyle süslenen maksûre en üstte altından bir dizi kandille sona ermektedir.

Sur dışında kalan yapılar da dahil olmak üzere külliye'nin bütün elemanlarının zemin ve alt duvarları mermerle kaplanmış, diğer kısımlar kalem işi ve çinilerle süslenmiştir. Sır altı tekniğindeki çinilerde değişik türden zengin bitki kompozisyonları yer alır. Taçkapılar, türbe ve mescidlerin iç mekânlarıyla revak cephelelerinde çini üzerine yazılmış Kur'an âyetleriyle Hz. Ali'yi öven şiirler mevcuttur. Türbenin taçkapısı, minareler ve kubbe altınla kaplıdır.

Meşhed-i Ali, Bağdat-Kâzimiye ve Kerbelâ'daki meşhedlerle birlikte türbe çekirdekli külliye grubuna girer. Bu yapılarda mimari ve süslemede ağırlık türbe üzerinde toplandığından diğer yapılar ikinci planda kalmıştır. XI. yüzyıldan sonra her dönemde büyük ilgi ve itibar gören Meşhed-i Ali, Ehl-i Şiâ'nın ikinci hac merkezi oluşu yanında Ehl-i sünnet için de önemli bir ziyaret yeridir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 240; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, s. 271-272; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 396; VIII, 704-705; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 31-32; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 176-177; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu 'Irâk beyne'l-ihlâleyn*, Bağdad 1935, II, 263; Ya'kûb Serkîs, *Mebâhişü 'Irâkıyye*, Bağdad 1955, II, 58-69; Suâd Mâhir Muham-

med, *Meşhedü'l-İmâm 'Alî fi'n-Necef*, Kahire 1388/1969, s. 117-190; Ca'fer Bâkır Âl-i Mahbûbe, *Mâzi'n-Necef ve hâziru'hâ*, Beyrut 1406/1986, I, 39-94; O. Grabar, "The Earliest Islamic Commemorative Structures Notes and Documents", *Ars Orientalis*, VI, Michigan 1966, s. 19; E. Honigmann - Besim Darkot, "Necef", *IA*, IX, 157-159.

ABDÜSSELÂM ULUÇAM

MEŞHED ULUCAMİİ

İran'ın Meşhed şehrinde
XV. yüzyıla ait cami.

Timurlular devri mimari anlayışını yansıtan en önemli yapılardan biri olup teşkilâtı ve tezyinatıyla müstesna bir eserdir. Mescid-i Gevher Şâd ve Câmî-i Meşhed adıyla anılan cami on iki imamın sekizincisi Ali er-Rızâ'nın meşhedi ile irtibat halinde bulunması ve ona bağlı olarak yapılması sebebiyle büyük ruhanî değere sahiptir. İran'ın en önemli ziyaretgâhlarından olan bu kutsal mahalde yer alması sebebiyle büyük alâka görmüş, türbe ve cami etrafında zamanla geniş bir külliye teşekkül etmiştir. Caminin Receb 829 (Mayıs 1426) tarihli bir vakfiyesi vardır (O'Kane, s. 126-127).

Timur Gürkan'ın küçük oğlu Şâhruh döneminin mimari eserleri arasında mühim bir yer işgal eden yapı, Timurlular'ın hâkimiyeti altında bulunan bazı şehirlerde çok sayıda mimari eser ve cami inşa ettiren Şâhruh'un hanımı Gevher Şâd tarafından yaptırılmıştır. Caminin inşasına 808 (1405-1406) yılında başlanmıştır. Gevher Şâd'ın ismi, unvanları ve kendisi hakkındaki methiyelerle birlikte Şâhruh'un unvanları ve methiyelerinin yer aldığı, kible eyvanı üzerinde bulunan büyük kitâbede binanın tamamlanma tarihi 821 (1418) olarak gösterilmiştir. Büyük kitâbenin altında yer alan başka bir kitâbeden binanın mimarının Kıvâmüddin b. Zeynüddin Şîrâzî olduğu anlaşılmaktadır. Yapı XVII ve XIX. yüzyıllarda, 1920'lerde ve 1960'larda çeşitli tamiratlar görmüştür.

Ali er-Rızâ Meşhedi'nin güneyinde kible istikametinde uzanan cami, 95 x 84 m. ölçülerindeki bir avlunun etrafında tesis edilmiş dört eyvanlı bir plana sahiptir. Geniş dikdörtgen merkezî avlu yapının bütün iç ve dış teşkilâtına hâkim bir durum arz etmektedir. Bu avluya göre kible ve İmam Ali er-Rızâ'nın meşhedine açılan ve Eyvân-ı Siyâde adıyla bilinen kuzeydoğu eyvanı arasında kurulan bir hat doğrultusunda teşekkül etmiş ana istikamet planı üzerinde teşkilâtlandırılan caminin en önemli kısımları, bu kat üzerinde yer